

Súčasnú perspektívu konceptu mysle Susanne K. Langerovej

Agáta Košičanová

The continual possibility of aesthetic experience throughout history has prompted philosophical reflections about its nature and meaning in human life. This article outlines some neuroscientific ways of understanding its functioning, focusing specifically on Susanne Langer's contribution. Commonly subsumed under the heading 'philosophy of mind' – especially due to the trilogy *Mind: An Essay on Human Feeling* – Langer's interests in the human mind developed already in the 1950s, as witnessed by the paper *The Deepening Mind. A Half-Century of American Philosophy*. Following these lines, the article discusses Langer's philosophical approach from the perspective of a (neuro)aesthetic inquiry, emphasizing particularly the importance of the non-discursive realm of the mind. It also shows how Langer's account might be seen as going beyond that of John Dewey, which is often referred to as an advancement in the historical development of neuroaesthetics. | *Keywords: Susanne K. Langer, Philosophy, Neuroaesthetics, Mind, Non-discursiveness*

1. Úvod

Jednou z najpálčivejších otázok filozofie – tak ako nám dnes náležite pripomína Adrienne Dengerink Chaplin (2021, s. 229) vo svojej knihe *The Philosophy of Susanne Langer: Embodied Meaning in Logic, Art and Feeling*, ostáva „či by štúdium mysle alebo 'psyché', 'duše', 'vedomia' či 'pocitu' (predmetom debát je aj samotná terminológia) malo byť súčasťou prírodných vied, alebo 'humanitných vied'.“ Táto dichotómia sa v dejinách filozofického uvažovania (aj o umení) tiahne podobne ako nejednoznačná, a preto vždy znova rôznorodo osvetľovaná filozofia Susanne Langerovej. Príspevok vysvetľuje príčinu nedostatku konsenzu, týkajúceho sa vyhranenej vedeckej pozície uvažovania o ľudskej mysli. Ponúkne tiež možnosť uvažovať nad možnosťami, ktoré z toho vyplývajú pre naše súčasné postoje, jednak voči tejto filozofke, ale aj vo vzťahu k umeniu.

Prvá časť predkladanej štúdie predostiera sčasti komparačný náčrt toho, ako k otázke fungovania estetického zážitku v súvislosti s prežívaním umenia pristupovali a pristupujú prírodné vedy, osobitne neuroveda a jej zdanlivý

náprotivok – filozofia umenia. Práve v spoločnom priestore ich presahov sa totiž črtá Langerovej osobitý a nepopierateľne prezieravý postoj hodný pozornosti. Ďalšia časť sa venuje analýze hodnotení Langerovej tými, ktorí v jej koncepcii mysle v súvislosti s estetickým zážitkom nachádzali predzvesť vývoja vo vede. Okrem toho analyzuje aj samotný počiatok tejto jej koncepcie, ktorému sa v našom odbornom prostredí nevenovala, podľa nám dostupných zdrojov, doposiaľ dostatočná pozornosť. Výsledkom úvah by mala byť nereduktívna interdisciplinárna perspektíva v poslednej časti. Tá by nielenže mohla pripomenúť význam ďalekosiahleho dosahu diela spomínanej autorky, ale upozorniť aj na jeho relevantnosť v súvislosti s aktuálnymi eventualitami cesty spoločného napredovania, a teda nahliadania na estetický zážitok pre oba (zdanlivo) nezlučiteľné vedecké postoje.

2. Historické i súčasné reflexie estetického zážitku a pozícia Susanne K. Langerovej

Stopy uvažovania o koncepte ľudskej mysle môžeme v súvislosti s nedávno vedecky iniciovanou neuroestetikou sledovať okrem iných zdrojov aj v rozličných príspevkoch, týkajúcich sa jej historického vývoja. Za počiatočnú úvahu stojí tiež zmienka o samotnom prameni, za ktorý v zostrúchnenom dejinnom prehľade jej predchodkyne – modernej klinickej neurovedy, ako aj jej súčasných kľúčových konceptov, označili Enrico Crivellato a Domenico Ribatti (2007) na začiatku 21. storočia témy, zaujímajúce už gréckych vedcov. Ide o otázky zaoberajúce sa „podstatou „duše“, zdrojom „psychického života“, anatomickým umiestením kognitívnych, motorických a senzorických funkcií, príčinou nervových ochorení [ako aj] zdrojom ľudských myšlienok [...] a povahou emócií i vnímania“ (Crivellato a Ribatti 2007, s. 327). S nimi súvisiace spisy iniciovali podľa týchto autorov dokonca už pred-sokratovskí myslitelia v 6. stor. pred Kr., pričom trvalo ďalších sedem storočí, kým dosiahli svoje vyvrcholenie v diele Galéna (*Ibid.*). Zásadnou je v ich štúdií aj skutočnosť, že štruktúra vývoja uvažovania gréckych lekárov a filozofov o ľudskom mozgu bola a dokonca až do obdobia renesancie ostala (Crivellato a Ribatti 2007, s. 335) sprevádzaná dlhotrvajúcim sporom dvoch hlavných teórií o pôvode myslenia ako takého. Boli to oproti sebe stojace teórie s Platónom (pre prvú) a Aristotelom (pre v poradí druhú z nich), a teda „encephalocentrizmom a kardiocentrizmom“¹ – „sporom mozgu a srdca“. Z hľadiska (neuro)estetiky sa v rámci celého spektra spomínaných otázok gréckych mysliteľov stáva v tomto príspevku cenným predovšetkým začlenením jednej zo základných estetických kategórií – estetického zážitku. Už antický mysliteľ Hippokrates, ktorého objav charakterizujú Crivellato a Ribatti (2007, s. 335) ako jeden z troch najdôležitejších objavov pre nasledujúce generácie neurovedcov, opisoval totiž mozog nielen ako sídlo „inteligencie, zmyslovej percepcie a motorickej kontroly, ale aj ako zdroj potešenia a bolesti, pôvodcu emócií a žriedlo morálneho úsudku a estetických skúseností.“²

¹ „prvá považovala mozog za miesto ľudského vedomia, vnímania zmyslami a vedomosti a tá druhá pripísala všetky tieto schopnosti srdcu“ (Crivellato a Ribatti 2007, s. 329).

² Druhým bola „Platónova trojdielna koncepcia ľudskej duše“ (Crivellato a Ribatti 2007, s. 335), ktorá aj napriek tomu, že nebola v gréckej medicínskej tradícii ústrednou, znamenala „organický pokus rozlíšiť odlišné psychické schopnosti a spojiť ich so špecifickými

Na rozdiel od českého prostredia, ktoré sa otázke „vzťahu neuroestetiky a dejín umenia“ venovalo vďaka Ladislavovi Kesnerovi podľa Kataríny Ihringovej už od roku 2011,³ slovenskej umenovednej spoločnosti otvorila možnosť dovtedajšieho nepreskúmaného priestoru pre diskusiu o jeho problematike až jej autorská štúdia (Ihringová 2016, s. 138). Ihringová v nej porovnáva prvotné fázy vývoja neuroestetiky ako vednej disciplíny, pričom opomína aj jej podnietenie prostredníctvom interdisciplinárnych presahov spomínanej neurovedy (aj do „vedy o umení, kultúry, filozofie, estetiky či psychológie“ (2016, s. 134)), ako ju iniciovali Vilayanur S. Ramachandran a Semir Zeki.⁴ Táto aurorka sa venuje takisto otázke jej možnej kontroverznosti pre umenovedu, kunsthistoriu, teóriu a kritiku umenia, ako i jej oprávnenej relevancii pre to najaktuálnejšie, maximálne pluralitné a interdisciplinárne umenie dneška (Ihringová 2016, s. 136–138).⁵ Jisoo Kim premýšľala v príspevku na Medzinárodnom kongrese estetiky v Belehrade (2019) dokonca aj o prekonaní teoretického reduktívneho naturalizmu prvej generácie neuroestetikov Zekiho, ktorý bol založený na viere, že „neuroestetika nahradí existujúcu filozofickú estetiku“ (Kim 2019, s. 1348). Riešením, znamenajúcim posun, sa pre Kim stal John Dewey. Druhá generácia neuroestetikov, reprezentovaná dielom Helmuta Ledera, preklenula totiž podľa Kim Zekiho obmedzenia práve využitím interdisciplinárneho ne-reduktívneho naturalizmu tohto amerického predstaviteľa pragmatizmu, psychológa a reformátora (Britannica, 2021) a jeho zapojenia „rôznorodosti elementov a kontextov krásy a skúsenosti umenia“ (Kim 2019, s. 1348).⁶

Oblasťou záujmu predkladanej štúdie je predovšetkým Langerovej filozofia umenia, ktorú s Deweyom spája nielen geografická súdežnosť, ale aj niekoľko jej odkazy na jeho dielo.⁷ V roku 2007 bola napríklad jej celoživotná práca

štruktúrami.“ (*Ibid.*). Tretí úspech spočíva v objavoch Herophilusa a Erasistrata súvisiacich s „rozborom nervového systému, jasným opisom mnohých nervovo-anatomických štruktúr, identifikáciou lebečných a spinálnych nervov a základným rozlíšením medzi senzorickými a motorickými nervami“ (*Ibid.*).

³ Ihringová odkazuje okrem Kesnerových odborných prác (Kesner 2008a, 2008b, 2011a) aj na jeho výstavu pod názvom *Obrazy mysli/Mysl v obrazech* z roku 2011 v Brne (Kesner 2011b; Ihringová 2016, s. 138).

⁴ Ihringová (2016, s. 134) uvádza, že Ramchandran i Zeki sa „Vo svojej pôvodne individuálnej výskumnej práci [...] zhodne dopracovali k revolučným, ba možno povedať až kontroverzným výsledkom v oblasti poznávania mozgu, ako i v otázke percepcie umeleckého diela“.

⁵ Autorka ponúka napríklad aj prvé umenovedné disciplíny reagujúce „na interdisciplinárny vplyv na vnímanie umeleckého diela“ (Ihringová 2016, s. 136), teda vizuálne štúdie a osobitne dielo ich teoretika Williama T. Mitchela (1987).

⁶ Leder teda práve zapojením Deweyho estetickéj pozície ako „teoretického a filozofického kritéria neuroestetiky“ (Kim, 2019, s. 1349) dosahuje v neuroestetike kontextuálny, a tým aj hodnovernejší prístup.

⁷ Tie nachádzame už na začiatku jej tvorby v diele *The Practice of Philosophy* (1930, s. 79-81), kde ho spolu s Williamom Jamesom kritizuje za ich nesprávne pragmatistické uplatňovanie metódy logiky, preferujúce myšlienky namiesto postulátov. V prvom vydaní jej trilógie *Mind: An Essay on Human Feeling* (1967, s. 43) ho, okrem iných predstaviteľov rôznych myšlienok o kritériách pre umenie, opisuje ako toho, ktorý o ňom uvažuje v zmysle „zintenzívnenia zmyslovej skúsenosti“ (citované podľa: Dewey (1934, s. 391) a Langer (1967, s. 140)). V treťom vydaní ho zase pripomína ako autora, ktorý v diele *Experience and Nature* (1925) upozornil na divadelný – t.j. „dramatický charakter primitívnych náboženských osláv“ (citované podľa: Dewey (1925, s. 78–79) a Langer (1982, s. 65)) a odkazuje aj na dielo *Philosophy in A New Key*. Práve v tejto svojej širokej verejnosti najznámejšej knihe z roku 1942 ho najprv v 2. kapitole venovanej dosahu tzv. „symbolistického obratu“, ktorého podstatou bolo pochopenie esenciálneho princípu našej mysle – vytvárania symbolov (na základe ktorého vedci i filozofi museli prehodnotiť svoje postoje voči štúdiu zmyslov i mysle), hodnotí ako jedného z tých

predostretá v jednoznačnej konceptuálnej inšpiračnej súvislosti s Deweyom, na sympóziu pri príležitosti 40. výročia vydania jej trilógie *Mind: An Essay on Human Feeling* (Langerová 1967, 1972, 1982), vedenom Robertom E. Innisom.⁸ Pripomenúť však opakovane môžeme aj oveľa skoršie obdobie, a to rok 1954, keď jej prácu *Feeling and Form* (1953) zhodnotili ako azda najdôležitejšiu estetickú prácu od čias publikovania Deweyho diela *Umenie ako skúsenosť* (1934).⁹ V súhlasnom duchu s Innisom a jeho spomínanou monografiou upriamuje v súčasnosti zase Chaplin (2021, s. 230) pozornosť na fakt, že „medzi Langerovou a pragmatistami existujú početné presahy – v neposlednom rade v spôsobe, akým kombinujú filozofickú prácu s empirickými otázkami.“ Vyššie uvádzaný cieľ tejto štúdie, ktorým je snaha poukázať na osobité interdisciplinárne presahy diela tejto autorky, má však zdôrazniť to, že jej osobitá filozofická koncepcia mysle a s ňou spätého umenia ju jednako len stavia do odlišnej, než iba pragmatistickej roviny.

Za úplný počiatok Langerovej filozofickej cesty koncepcie mysle je podľa Cornelia Richter (2007, s. 113) označované obdobie prvotných 50. rokov minulého storočia, kedy vychádza aj jej štúdiá *The Deepening Mind; A Half-Century of American Philosophy*.¹⁰ Jej vývoj trval až do autorkinej smrti v roku 1985, keď v posledných rokoch života finalizovala zmieňovanú trilógiu *Mind: A Essay on Human Feeling*. Ďalšia časť štúdie sa bude venovať hľadaniu možného spôsobu chápania zárodkov jej koncepcie mysle ad initio, t. j. už v tomto jej článku, prípadne v stručnej nadväznosti na jej predošlé, či neskoršie práce. Zámerom bude poskytnutie nahliadnutia na to, ako táto mysliteľka už v polovici minulého storočia započínala v Amerike nielen protiváhu upadajúcemu Deweyho pragmatizmu, ale položila dokonca základ aj pre nové chápanie mysle, preukazujúce sa neskôr vzhľadom na nasledujúce (ako aj nedávne) poznatky v rámci prírodných i humanitných vied relevantným a nápomocným spôsobom.

Neuroestetiku aktivizoval síce ako samostatnú disciplínu aj podľa Kim (2019, s. 1349) radikálny vývoj neurovedy na konci 20. storočia, no jej korene spočívajú už „v tradičnej experimentálnej psychologicko-estetike“, do ktorej sa na konci 19. storočia pustil Gustav Fechner.¹¹ Od prvotných prejavov umenia, kam radíme napríklad praveké Venuše, mýty, legendy, pohrebnú architektúru

mysliteľov, ktorí tak učinili. Potom ho oceňuje (spolu so Schopenhauerom, Cassirerom, či Whiteheadom atď.) za to, že pochopil sémantiku siahajúcu za sféru samotného verbálneho jazyka (Langer 1942, s. 87), ale zároveň následne kritizuje (v spätnej nadväznosti na prvé vydanie knihy *Mind* (1967)) za vynechanie sily ľudskej potreby koncepcie a imaginácie v jeho chápaní „primitívneho náboženského rituálu [iba ako] prostého opakovania praktického konania a správania za účelom potešenia zo samotnej činnosti“ (Langer 1942, s. 156–157). A presne azda táto jej kritika voči pragmatickému postoju Deweyho bola pre ňu neskôr aj podnetom pre jej rozvinutie v neskoršej, jednotlivým druhom umenia najviac sa venujúcej knihe *Feeling and Form*, kde opäť v podobnom duchu z roku 1930 vyčíta prevládajúcemu pragmatizmu jeho doktrínu, ktorou je skúsenosť (Langer 1953, s. 34–35, 37). To sa neskôr znova odráža aj v kritike jeho opomínaní tanečného gesta aj ako „gestickej formy [soj symbolickými funkciami“ (Langer 1953, s. 179).

⁸ Bližšie pozri: Košičanová (2015b, s. 13–15).

⁹ Bližšie pozri: Košičanová (2015a, s. 21).

¹⁰ Langerová vydala tento príspevok v spolupráci s Eugene T. Gadolom – „obaja [boli] členovia Philosophy Department na Columbia University“ (Langer a Gadol 1950, s. 118).

¹¹ Dodáva však, že experimentálny prístup typický pozorovaním sa uprednostňuje až od roku 2004 (Kim 2019, s. 1349).

súvisiacu s rítom, sochárske spodobená animistických božstiev atď., dospieva človek technicky a technologicky vyspelej éry až k umeleckému dielu virtuálnej reality. Jeho príkladom môže byť, tak ako uvádzajú napríklad Li Tian a Geng Xupu (2018) aj interaktívna výstava *Unnoticed moment*. Na nej vzniká prostredníctvom výrazov tváre diváka finálna podoba diela ako „sérií za sebou nasledujúcich scén, ktorými môže divák dosiahnuť individuálnu víziu symbolizujúcu jeho život“ (Tian a Xupu 2018, s. 3). Týmto sa v otázke estetického zážitku dneška predostiera napríklad podľa autorov danej štúdie dokonca problematika roly prijímateľa umenia, ktorá vyvstáva v troch typických znakoch virtuálnej reality - tzv. „3I“, čo je akronym anglických termínov immersion (v preklade ako mentálny ponor), interaction (vzájomné pôsobenie) a podľa autorov sporného¹² imagination (imaginácia; predstavivosť) (Tian a Xupu 2018, s. 1). Ich vzájomným pôsobením v takýchto podobách umenia sa síce zachováva rozdiel medzi skutočným svetom a virtuálnou realitou, avšak pasívna rola príjemcu sa mení na aktívnu, čo zodpovedá jeho dynamickej forme a súčasne neustále prítomnému konfliktu imaginácie a hlbokého mentálneho ponoru (Tian a Xupu 2018, s. 2–3). Výsledkom toho, ako uvádzajú autori, sú aj úvahy, aké nachádzame u Michaela R. Heima – filozofa kyberpriestoru (Ryanová, no date), ktorý sa pred viac ako desaťročím domnieval, že „skúsenosť hlbokého mentálneho ponoru by nemala byť vo virtuálnej realite dosiahnutá iba nazeraním, ale mentálnou kontrolou, čo by našu myseľ uviedlo do stavu podobnému filozofii“¹³ (Tian a Xupu 2018, s. 3). Zaujímavá z hľadiska budúceho vývoja umenia je skutočnosť, že práve takýto stav ľudskej mysle je v závere tejto štúdie opísaný jej autormi ako niečo, čo umelci i vedci vidia zároveň vo svetle budúcej uskutočniteľnosti.

Či už z hľadiska estetického zážitku, spätého s najstaršími, alebo tými najaktuálnejšími podobami umenia, nepreskúmaný priestor jeho podstaty a roly v našom živote nám aj v súvislosti s neurovedou a neuroestetikou neustále ponúka možnosť uspokojenia zo zodpovedania otázok, ktoré v jeho rozsahu môžeme nastoliť. Pokračujúce hľadanie významu (podmienené neustálym správnym kladením otázok) bolo podľa Langerovej základným kameňom celého filozofického uvažovania. Ak by sa mal teda podľa Heima stať mentálny ponor zážitku umeleckého diela virtuálnej reality ekvivalentom filozofovania, znamenalo by to, že bude priamo spätý aj s neustálou možnosťou nachádzania významu, čo prioritizovala už v minulom storočí aj Langerová.

3. Susanne K. Langerová a počiatky jej teórie mysle

Jedným z nevyhnutných predpokladov pochopenia vyústenia vývoja Langerovej filozofie je pozornosť venovaná jeho samotnému priebehu, ako aj nášmu prístupu k nemu. Náhľad na prvotné náčrty jej filozofie mysle, umožní azda pochopiť ako (ne)súvisí s výsledkom jej celoživotného diela. Tým sa odhalí azda aj spôsob, akým vizionársky posunula táto autorka koncept mysle

¹² Li Tian a Geng Xupu hovoria o termíne ‘imagination’ ako o tom, na ktorom sa v porovnaní s predošlými dvoma termínmi charakterizujúcou virtuálnu realitu autori zhodujú najmenej – príkladom sú Burdeaan, Coiffet a Heim (2003) a Heim (2018, s. 3).

¹³ Li Tian a Geng Xupu sa odvolávajú na jeho prácu s názvom *Metaphysics of Virtual Reality* z roku 1994. Blížšie pozri Tia a Xupu (2018, s. 3).

v dejinách. Išlo totiž o odklon nielen od spomínanej pragmatickej, ale vlastne aj analytickej roviny filozofického myslenia v Amerike a Európe už v polovici 20. storočia.

V roku 1950 komentuje Langerová transformatívny charakter vtedajšej americkej filozofie v komparačnej rovine s minulosťou i s európskou tradíciou filozofického uvažovania. Ústredným motívom jej práce, ako vlastne napovedá samotný názov – *The Deepening Mind; A Half-Century of American Philosophy* – sa stáva prehľbujúca sa myseľ. Tú v tom čase chápe vo wittgensteinovskom, analytickom a sémantickom zmysle. V nasledujúcich rokoch štúdia presahovali tieto jej úvahy v súvislosti s jej filozofickou teóriou do vyzrelejšieho konceptu mysle. V ňom ju už videla ako hlavného činiteľa vo vývoji jedinca ako druhu, a tým aj evolučných procesov ako hybných parametrov celého jeho prostredia – sveta, v ktorom sa vyvinula a vyvíja. Úvahy vyústili tiež osobitne do otázky spätosti procesov ľudskej mysle s umením, jeho tvorbou, prijímaním, hodnotením i celkovým významom a prínosom umenia pre myseľ. Je potrebné však pamätať na to, že práve spomínané spájanie filozofických prúdov uvažovania umožnilo tejto filozofke dosiahnuť osobitú pozíciu aj v jej koncepte ľudskej mysle, v ktorom sa podľa nej humanoidná bytosť umením od zvieratá síce jednoznačne odlišuje, ale neodčleňuje (v zmysle úplnej straty spojitosti).

Začiatok tejto Langerovej štúdie je venovaný kritike americkej filozofie, ktorá je podmienená krízou, spôsobenou podľa nej nedostatkom vlastnej filozofickej tradície. Následkom toho bola preto aj absencia mysliteľov, vytvárajúcich pokrok a zároveň rovnováhu popri značnej praktickej aktivite prírodných vied a ich výtvarníkov (Langer a Gadol 1950, s. 119). Podľa nej existovali v tom čase dve príčiny, ktoré podnietili súvzťažnú potrebu dosiahnutia opaku, t. j. znovuzrodenia filozofie, opätovne začínajúceho zaujímať vtedajších filozofov hľadajúcich cestu pochopenia zákonov „prírody, života a mysle“ (Langer a Gadol 1950, s. 120). Prvou z nich bol úpadok viery a morálky, zapríčinený prílišným jednostranným vzostupom prírodnej vedy, ktorá podľa nej príliš rýchlo i radikálne ukázala dosahy praktického života vo svetle okamžitého ľudského dosiahnutia a vykonania.¹⁴ To, čo tu vidíme, je protipól voči pozitivistickému uvažovaniu vtedajšej doby – tak ako to poznamenala aj Marianne Horney Eckardt (1991, s. 624–625), ale aj fakt, že Langerovú nemožno chápať ako filozofku mysle iba prostredníctvom jej spomínanej finálnej trilógie. Takže už jej nasledujúce diela, medzi ktoré patrí napríklad aj o umení a podobách jeho symbolistických foriem najrozsiahlejšie pojednávajúca kniha *Feeling and Form* (1953), je potrebné čítať na platforme presahu tejto už skôr započatej pozície. Táto štúdia je tak zároveň iniciovaním ďalšieho možného výskumu rozsahu takéhoto spôsobu uvažovania nad jej dielom. Znamená to tiež, že ostáva nateraz v tejto súvislosti otvorenou. Druhou spomínanou príčinou, podnecujúcou potrebu opaku, bol samotný

¹⁴ Bližšie pozri: Langer a Gadol (1950, s. 118). Langerová v tejto súvislosti vraví: „civilizované“ národy dnes ničia svoj vlastný kultúrny a ekonomický život rýchlejšie, než ako ho dokážu vybudovať; a nech už sú ich vedecké úspechy akékoľvek, aj tie najväčšie z nich majú vždy len jeden účel, ktorým je deštrukcia...Rozštípenie atómu vyústilo primárne iba v rozštípenie ľudstva“ (Langer a Gadol 1950, s. 119).

pokrok prírodných vied, ktorých opätovný záujem o kategórie priestoru a času, matérie a pohybu podnietil aj potrebu ich opätovnej interpretácie (Langer a Gadol 1950, s. 120). Povedané slovami Langerovej: potrebu filozofického premýšľania nad základnými pojmami. Predmet skúmania ostal teda rovnaký, no v 1. polovici 20. storočia zmenil zrazu podľa nej svoju podobu, a to kvôli termínom, ktoré úplne zmenili svoj význam (Langer a Gadol 1950, s. 121). Práve to mnohí učitelia vtedajších čias chápali podľa tejto filozofky ako synonymum pre označenie otázky za metafyzickú.¹⁵ Podľa tejto mysliteľky nejde preto o limity vedomosti, ale o hranice jazyka, robiace otázku o najsprávnejšom obraze sveta nezmyselnou (Langer a Gadol 1950, s. 123).

Langerová v súvislosti s potrebou opätovného filozofického uvažovania nad základnými konceptami predpovedala v ďalšej časti zároveň moderným, rozvíjajúcim sa filozofickým vedám onej doby ich úlohy v budúcnosti. Za ich spojovateľa považovala novú výzvu: „skonštruovať rámec samotnej vedy, logický systém, s ktorým skutočne operuje moderný intelekt“ (Langer a Gadol 1950, s. 124). Toto kládla za úlohu medzi inými aj Deweymu (*Ibid.*).

Najzávažnejšia filozofická otázka Langerovej dní polovice 20. storočia nebola preto dualistická, t. j. zahŕňajúca opozíciu „subjektu a objektu, percepcie a vnímaného, zmyslovej informácie a materiálnej príčiny“ (Langer a Gadol, 1950, s. 123), ale v duchu Wittgensteina, jeho chápania nášho rozprávania o predmete nie ako o „predmete“, ale o jeho interpretácii, bola sémantická. Týkala sa teda „použitia symbolov, účinku symbolistickej expresie na koncepciu, prirodzenosti významu a zdrojov - menovite problémov, týkajúcich sa ich zaznamenávania, a preto skôr otázky nezmyslu než chyby“ (*Ibid.*). Ani tie najvzdialenejšie a tým najkomplikovanejšie abstrakcie modernej vedy neboli tak podľa Langerovej nepostihnuteľné. Naopak, vyžadovali si síce náročné vytvorenie logiky abstrakcie symbolov, znakov a významov, na čo by bol potrebný filozof i fyzik v jednej osobe, no vysvetliteľnými sa pre ňu stali práve prostredníctvom termínov odvodených od zmyslovej skúsenosti (Langer a Gadol 1950, s. 127). Svetlý príklad pre dosiahnutie takéhoto cieľa pre ňu znamenal napríklad autor z prvého desaťročia 20. storočia – Francúz Henri Poincaré, ale aj Hans Reichenbach, Bertrand Russell, Ernst Cassirer, no predovšetkým Whitehead. Ten sa od roku 1923 usadil v Amerike, čím začal vytvárať aj jej filozofickú tradíciu (Langer a Gadol 1950, s. 127–128).¹⁶

Predvídavú pozíciu zaujala vo svojom príspevku Langerová ešte raz, a to keď definovala štyri spôsoby udržateľného prepojenia americkej a európskej filozofie,¹⁷ ktoré ako jediné považovala za „realistické“ filozofie v modernom

¹⁵ Bližšie pozri: Langer a Gadol (1950, s. 122). Odvolávkou na túto svoju úvahu bola pre Langerovú kniha Bertranda Russella *Human Knowledge, its Scope and Limits* (2009).

¹⁶ U Poincarého poukázala na jeho knihu *Science and Hypothesis*; Reichenbacha opomenula v súvislosti s jeho dielom *Philosophie der Raum-Zeit-Lehre*; Russell ju zaujal knihou *The Analysis of Matter*, Cassirer dielom *Substance and Function* a Whitehead prácami *An Enquiry into the Principles of Natural Knowledge* a *The Concept of Nature* a *The Principle of Relativity* (Langer a Gadol 1950, s. 128).

¹⁷ Tie podľa nej zahŕňajú podľa nej vývoj matematickej logiky Fregeho, Peana, Russella a Whiteheada, Viedenský krúžok a jeho kodifikáciu vedeckej metódy pre chápanie symbolov, sémantické štúdium jazyka hlavne u Wittgensteina a Carnapa a zahrnutie psychologického princípu tzv. *Gestaltu* (Langer a Gadol 1950, s. 128).

zmysle“ (Langer a Gadol 1950, s. 128). Dôvodom, prečo ich uprednostňovala, bol samotný predmet ich záujmu – príroda, menovite opísané „fenomény života, mysle, zmyslovosti, vedomia a tomu podobného“ (*Ibid.*). Najviac však na seba v tomto jej príspevku viaže pozornosť piaty prelínajúci sa krok spojenia americkej a európskej filozofickej školy. Bola ním Husserlova fenomenológia, ktorej „logický jazyk“ (Langer a Gadol 1950, s. 130) spájala s Kantom. Aj napriek opozitnému postaveniu voči empirizmu ju táto filozofka videla v tom čase osobitne v prekvapujúcom zmysle prelínania sa s ním. A práve to malo znamenať podľa nej aj jedno z hlavných a nadmieru nových preorientovaní sa filozofického myslenia v jeho histórii (*Ibid.*).¹⁸

Vyústenie fenomenológie do podoby autonómnej psychológie ako vedy, čo Langerovej podľa vlastných slov predostrel kedysi na sklonku života vo svojej poznámke sám Husserl (Langer a Gadol 1950, s. 130), v danej dobe však sama skôr zamieta (Langer a Gadol 1950, s. 131). Ani jej v tom čase nedávala miesto stálice medzi filozofickými disciplínami, pretože ako vraví: „Keď sa sociológovia, estetici a obzvlášť psychológovia pokúšajú hovoriť novým filozofickým jazykom, produkujú ‘fyzikalizmus’ alebo ‘behaviorizmus’, či dokonca ‘teóriu vedeckej oblasti záujmu’, no neodhaľujú nové fenomény, ani žiadne zložitejšie zreženie faktov. Robia preklady, nie objavy“¹⁹ (Langer a Gadol 1950, s. 131). Presne na tomto mieste je však potrebné zároveň opätovne zdôrazniť jej vieru v „stretávanie sa dvoch filozofických prúdov vyvierajúcich z dvoch odlišných zdrojov (spomínaný empirizmus a fenomenológia)“ (Langer a Gadol 1950, s. 130), ktoré bolo už v tom čase podľa nej „prorocké“ (*Ibid.*). Navrhovala preto začať filozofickým premýšľaním o tom, ako z ich spojenia urobiť v budúcnosti niečo skutočné. Kvôli tomu ostalo pre ňu už spomínané riešenie sémantických problémov (teda vo Wittgensteinovskom duchu) jej doby síce bodom ústredným, avšak – ako je veľmi náležité znova dodať – súbežne iba tým počiatočným. Z neho totiž skôr nahliadala na ďalšiu cestu a to priamo k teórii mysle. Ako sama píše: „Avšak, rovnako ako v súčasnosti každý systematicky rozvíjaný myšlienkový prúd – komplikovaná lingvistika Carnapa, Whiteheadova filozofia organizmu, či celé Cassirerovo štúdium symbolických a konceptuálnych foriem – všetky (Langerová sem zahrнула aj psychológiu, etiku a estetiku ako samostatné vedné disciplíny) sú súčasťou daného moderného trendu, vyvierajúceho z úplne novej orientácie, ktorou je sledovanie sémantických problémov.

¹⁸ „Husserlovi nasledovníci, obzvlášť v Amerike, uprednostňujú zdôrazňovanie metódy, ktorá je systematickou analýzou ‘skúsenosti’ a ‘informácie’, ako obsahu vedomia (väčšina z nich sa v skutočnosti zriekne všetkých metafyzických dogiem). ‘Logický jazyk’ je kantovský, no ich cieľ sa v podstate neodlišuje od toho, ktorý je cieľom moderných empirikov – objaviť podstatu limitov poznania. Rovnako ako empiricizmus, ktorý smeruje v sémiotike k výsledku, tak aj fenomenológia vedie stále viac k problému *Sinnggebung* (zmyslovosti/významovosti), t.j. k tomu, čo dodáva ‘údaju’ vklad – význam. Stretnutie dvoch filozofických prúdov, pochádzajúcich z takýchto rozmanitých zdrojov je síce prekvapujúce, ale aj prorocké. Deje sa totiž v rozsahu myšlienok, ktoré, hoci sú v našej dobe nové, sú zároveň natolko živé a znepokojujúce, až sa zdajú byť implicitnými takmer všade - v každom kontexte. Ide o myšlienky symbolu a zmyslu, jazyka a významu, formy a faktu“ (Langer a Gadol 1950, s. 130).

¹⁹ A rovnako ani najprominentnejším prúdom jej doby – humanizmu, existencializmu a neotomizmu nevenovala táto filozofka kvôli ich skôr spirituálnemu, než intelektuálnemu charakteru pozornosť. Podľa nej iba skutočná zdĺhavá filozofická práca dodala človeku „napokon mentálnu istotu uraziť ideologické búrky nášho (jej – pozn. prekl.) veku“ (Langer a Gadol 1950, s. 132).

Tieto nové výskumy otvárajú široké perspektívy podstaty imaginácie spolu s jej vzťahmi k percepcii a rozumu na jednej strane, ale aj k emócií, cíteniu a hlbším organickým procesom na strane druhej. Práve tu by mohol byť skutočný začiatok 'teórie mysle', ktorá je spôsobilejšou na objasnenie a podporu humanistických disciplín než klasická epistemológia zmyslových dojmov, ich uchovávaní a kombinovania" (Langer a Gadol 1950, s. 131).

Azda je vhodné pripomenúť aj ďalšiu črtu diela tejto americkej filozofky – estetičky. Typický príklad jej príznačného, v zásade aj terminologicky inovovaného kľúča k filozofickému uvažovaniu o koncepte mysle, ktorý oživoval základné spôsoby logického uvažovania a nevynechal metafyziku ako niečo „nezmyselné“ (Langer a Gadol 1950, s. 121), nachádzame v jej, aj pre našu akademickú obec najpopulárnejšej knihe *Philosophy in A New Key: A Study in the Symbolism of reason, Rite and Art* (prvé vydanie – 1942; posledné vydanie 1993).²⁰

Nielen z hľadiska jej akademickej pozície, ale aj uvedomenia si spôsobu čítania a chápania jej diela je pre čitateľa jej prác zásadná ešte jedna skutočnosť. Nikdy nekončiaci snaha človeka nachádzať význam sa zrkadlila v jej viere v istotu, spočívajúcu v ľudskej mysli. To bolo vyústením aj jej zmieňovanej pozície filozofky mysle, pričom aj podľa spomínanej Richter (2007, s. 110) sprevádzalo toto jej presvedčenie skôr spájanie než prevažovanie filozofických prúdov uvažovania.²¹ Práve táto typická črta jej tvorby bola v už zmieňovaných zdrojoch z predošlých rokov štúdia zdôrazňovaná ako veľmi prínosná. Nielen pre ďalšie filozofické smerovanie umenia, či vývoj vied,²² ale môžeme povedať, že v širšom spektre jej dosahu je aj počiatkom nového vedeckého prístupu k ľudskej mysli od doby publikovania jej prác, prekračujúceho vtedajšie parametre hlavných prúdov filozofického myslenia.²³

²⁰ Bližšie pozri aj: Košičanová (2018, s. 55–61). Je vhodné upriamiť v tejto súvislosti pozornosť aj na Langerovej už opomínané typické terminologické spektrum – „významová forma“ je nielen jedným z kľúčových konceptov jej úvah o umení aj koncepte mysle, ale (keďže sa podľa nej vtedy nemalo zmysel baviť v umení len o kráse) dokonca aj ústredným bodom celej novej filozofie umenia (samotný termín 'významová forma' – ako sama opisuje, preberá od Rogera Frya a ten sa zhoduje s termínom 'expresívna forma' Clive Bella a L. A. Reida (Langer 1942, s. 204–205). K takémuto postojú dospieva v tejto knihe prostredníctvom zrovnoprávnenia diskurzívnych a nediskurzívnych spôsobov uvažovania ľudskej mysle. Smeruje teda k niečomu viac ako iba k (vtedy) 'tradičnej teórii mysle' (Langer 1942, s. 51), za ktorú považovala epistemológiu – „teóriu poznania [kurzíva pridaná S. Langerovou]" (Langer 1942, s. 51–52). Práve symbolická aktivita bola pre ňu kľúčovým, jednotiacim princípom odlišných vedeckých polí záujmu – epistemológie i psychológie. V 5. kapitole s názvom Jazyk vraví: „Pôvod oboch konceptuálnych typov – verbálnej a neverbálnej formulácie je základným ľudským činom symbolickej transformácie. Koreň je teda rovnaký, akurát kvety sú odlišné" (Langer 1942, s. 142). Túto – ako ju sama nazvala: „primárnu potrebu u človeka" (Langer 1942, s. 40), považovala za kľúčovú pre vytvorenie novej teórie mysle, chápanej nielen ako prostriedok vnímania, ale aj vytvárania – nielen „ako orgán slúžiaci primárnym potrebám (prepojenosť na stálu prítomnosť zvieracích pudov – pozn. prekl.), ale ako orgán oplývajúci charakteristicky ľudskými potrebami [ako] ľudskú myseľ usilujúcu sa robiť niečo iné [kurzíva pridaná S. Langerovou] (než čo robí iba myseľ zvierata – dodatok prekl.)" (Langer 1942, s. 38–39).

²¹ Bližšie pozri: Košičanová (2019, s. 605). Richter (2007, s. 110) vníma snahu nielen spojiť, ale vzájomne vnútorne prepojiť fenomenologický a transcendentálny prístup.

²² Bližšie pozri: Košičanová (2015c, s. 136, 138). Išlo napríklad o Beatrice Nelson a jej hodnotenie Langerovej pre budúci vývoj filozofie umenia prínosnej 'jednoty cez mnohoznačnosť' z roku 1994, ako aj názor Donalda Drydena, ktorý jej dielo kladol v roku 2009 na pozíciu súvisiacu s nasledujúcim vývojom vo vedách.

²³ Bližšie pozri: Košičanová (2015c, s. 136). Rolf Lachmann ju vďaka jej metodologickejšiemu postupu zhodnotil v roku 1998 ako prekonávajúcu Whiteheadov metafyzický systém, a preto aj perspektívnejšiu, čo sa týka novej cesty ku celostnejšiemu štúdiu mentálnych fenoménov.

4. Susanne Langerová hodnotená ako filozofka mysle

Langerovej koncepcia mysle a symbolu zaujímala v dejinách mnohých, čím okrem iných početných štúdií o jej dielach vznikali aj tie, ktoré prispievali k objasneniu autorkinej komplikovanej pozície medzi filozofickými smermi. Pripomeňme aspoň niektoré.

V roku 2007 sa koná najprv vyššie zmieňované sympóziu s jej pozíciou nepochopenej vizionárky nasledujúceho vývoja vo vedách.²⁴ O dva roky neskôr (2009) publikuje Robert E. Innis aj knihu *Susanne Langer in Focus* a o tri roky nato ešte opomínanú štúdiu *Signs of Feeling: Susanne Langer's Aesthetic Model of Minding*.²⁵ Iným dôkazom záujmu o význam práce Langerovej aj pre neuroestetiku môže byť však už rok 2000 a štúdia Margaret M. Browning – americkej doktorky psychológie, koncentrujúcej podľa internetových zdrojov v súčasnosti svoj výskum aj na oblasť neuropsychoanalytickej, vývinovej a filozofickej psychológie (Taylor & Francis Online, 2021). Vo svojom článku *Neuroscience and imagination: the relevance of Susanne Langer's work to psychoanalytic theory* Langerovú hodnotí hlavne v súvislosti s jej rozsiahlym štúdiom procesov ľudskej mysle (Browning 2006, s. 1131–1159). To otvára súčasne možnosť dosahu jej práce na budúce generácie filozofov, mysliteľov, či všeobecnejšie vzaté, rôznorodú vedeckú obec skúmajúcu ľudskú myseľ a jej fenomény vrátane umenia.

Náznaky, potvrdzujúce oprávnenosť takéhoto uvažovania, nachádzame ale už oveľa skôr, a to už dokonca 6 rokov po Langerovej smrti. V roku 1991 vychádza štúdia, venujúca sa osobitne využiteľnosti bohatstva jej teórie o mysli v psychoterapii pacientov. V nej už spomínaná Eckardt porovnáva Sigmunda Freuda a Langerovú. Zatiaľ čo on nadobúda navzdory svojmu pre umelcov obľúbenému slobodomilovnému nevedomiu pozíciu spoločenského nepriateľa kritikou náboženstva,²⁶ Langerovej zdôrazňovaniu dôležitosti imaginácie sa naopak prisudzuje piedestál „najrozhodujúcejšej charakteristiky ľudstva“ (Eckardt 1991, s. 623). Osobitne Langerovej nediskurzívny umelecký symbol, ktorému ako jedinému pripisuje Eckardt aj výsostne dôležitý osobný význam (Eckardt, 1991, s. 622), je opísaný ako výzva pre v tom čase hybnú kategóriu nevedomého. Priamo na jeho základe by ju totiž podľa tejto autorky bolo možné chápať v zmysle smerovania k „novému rozpoznaní dôležitosti ne-diskurzívneho kódovania [...] a stále prítomnej formatívnej aktivity mozgu“ (Eckardt 1991, s. 628). Práve využitím Langerovej zrovnoprávnenia diskurzívnych, t. j. každodenných verbálnych foriem expresie človeka s jeho nediskurzívnymi - umeleckými prejavmi, získala podľa Eckardt psychopatológia novú šancu. Tá spočívala v opätovnom prehodnotení psychologických procesov človeka.

²⁴ Bližšie pozri: Košičanová (2015b, s. 13–14; 2015c, s. 136).

²⁵ Bližšie pozri: Košičanová (2019b, s. 603). R. Innis v tejto práci opäť potvrdzuje vyústenie jej celoživotnej práce do podoby celostne a z hľadiska kritického zhodnotenia nelfahkej spomínanej trilógie o ľudskej mysli *Mind: An Essay on Human Feeling* (Innis, 2012, s. 43).

²⁶ Inšpirácia a intuícia sú podľa autorky iba prianiami naplnenia a nie zdrojmi vedomostí, pričom podobne je tomu aj pri umení a filozofii – byť to neškodnými podobami ilúzie a nie skutočnými nepriateľmi (na rozdiel od náboženstva) (Eckardt 1991, s. 622–623).

Upriamenie pozornosti na význam a dosah konceptu nediskurzívnej symbolizácie umením spolu s jeho zrovnoprávnením s diskurzívnym použitím jazyka v diele Langerovej však nie je v prehľade komentárov jej prác výnimkou. Už spomínaná Richter ho o 16 rokov neskôr v porovnaní s Eckardt označuje dokonca za „kľúč k celej ľudskej existencii“ (Richter 2007, s. 110), čo je akýmsi synonymom pre termín „najrozhodujúcejšia charakteristika ľudstva“.

V roku 1991 je však zaujímavým aj už vyššie uvádzaný fakt, ktorým je Eckardtovej uprednostňovanie Langerovej úvah ako opozitnej reakcie na pozitivistické zmyšľanie jej doby. Táto americká filozofka vniesla novým pohľadom na obe spomínané podoby mysle - diskurzívnu i nediskurzívnu (Eckardt 1991, s. 624–625) protiváhu voči typickej pozitivistickej idealizácii vedy. Tým vybalansovala aj prílišné nadradzovanie pre vedecký postup nadovšetko hodnotných faktov, ako aj nadmernú vedeckú kauzalitu a výlučnosť diskurzívnosti jazyka ako jedinej možnosti poznania. Eckardt poukazuje na pokrok, odhaľujúci sa psychoanalytikom osobitne pochopením Langerovej teórie nového kľúča. V nej má ľudský mozog totiž nielen úlohu „vysielača, ale aj transformátora“ (Eckardt 1991, s. 624), čo vedie k poznaniu, že tým, čo je v ňom zásadné, je preto jeho nediskurzívne rozumenie. V ňom je symbolizácia, ako neustále pokračujúci základný proces mysle, jednou z hlavných potrieb človeka. Pozastavením stotožňovania mentálneho zdravia človeka výlučne s verbálnou komunikáciou (Eckardt 1991, s. 627) sa tak podľa Eckardt dostanú do popredia naopak dôležité Langerovej nediskurzívne umelecké projekcie, ktoré sú odrazom „kreatívneho jadra nášho bytia a nášho potenciálu adaptovania sa.“ (*Ibid.*). Ono jadro korešponduje pre autorku síce s doslovne „prepchatým, zaprášeným a mysterióznym podkrovím našej mysle“, no skladovaním chaotických a nevysvetliteľných myšlienok umožňuje vlastne celé kreatívne dianie, ktoré je onou „najrozhodujúcejšou charakteristikou ľudstva“ (Eckardt 1991, s. 623, 628).

Naša pozornosť, venovaná potrebe oslobodenia sa pri porovnávaní dôležitosti jednotlivých mentálnych spôsobilostí ľudskej mysle, je ale opätovne dejinne pertraktovaná aj neskôr. Po 26 rokoch od publikovania Eckardtovej štúdie hovorí neurovedec Daniel S. Levine o nevyhnutnosti modelovania inštinktívno-emocionálno-hľbavej mysle za účelom vytvárania rovnoprávnej spoločnosti. Svoje overené výsledky o spojení racionálnych aj tzv. iracionálnych pochodov mysle, získané v rozmedzí rokov 1960 až 1990, ku ktorým dospel na základe riešenia neustále prítomného sporu rozumu a srdca, aplikuje na ľudskú spoločnosť v zmysle jej zbytočnej a dokonca škodlivej polarizácie. Práve tento neblahý dopad navrhuje odstrániť tým, že myseľ založenú na „dvojpólovom chápaní mentálnej funkcie [...] dichotómii medzi intuíciou (alebo emóciou) a rozumom (alebo premýšľaním)” (Levine 2017, s. 82)²⁷ nahradíme spojením gréckeho encephalocentrizmu a kardiocentrizmu. Cieľom súčasnej neurovedy ako vedy vedúcej v jednej zo svojich podôb aj k neuroestetike, je teda podľa neho jednota a nie štiepenie týchto dvoch aspektov ľudskej mysle. Ak uvážime, že aj Langerovej celostná filozofická koncepcia umenia podľa nového kľúča sceľuje

²⁷ Levine (2017, s. 92) podopiera svoje stanoviská úvahami ďalších neurovedcov, ako napríklad “Damasio, 1994; Grossberg, 1971; Nauta, 1971; Peters, 2006; Pribram, 1991”.

emócie a rozum jednotiacej dvoj-dimenzionálnej mysle namiesto toho, aby ju predostierala ako descartovský racionalistický dualizmus, azda aj v jej diele – podobne ako si to pri svojej koncepcii mysle stanovil ako etickú implikáciu aj Levine - vyviera rovnaká myšlienka. Jej zrovnoprávňovanie myslou vytváraných diskurzívnych a nediskurzívnych symbolov ukladá totiž potom každému z nás nielen šancu umožňujúcu pristupovať ku sebe navzájom vo vzájomnej spolupráci-naklonenejšej spoločnosti rovnako, ale dokonca, dá sa povedať, aj nutnosť tak konať.

5. Záver

Spomedzi všetkých vyššie spomínaných prístupov k estetickému zážitku sa osobitne Langerová javí byť tou filozofkou, u ktorej sa objavujú presahy a posuny (ne)preskúmaného priestoru pre diskusiu o probléme vzťahu neuroestetiky a dejín umenia. Kým Dewey ponúka možnosť prekonania reduktívneho naturalizmu Zekiho ako jedného zo zakladateľov neuroestetiky, podľa niektorých autorov je to potom práve ona, ktorá v nadväznosti naňho prináša posun. Predkladaný pokus o poukázanie na jeho prvotné podoby ako aj niekoľko analyzovaných štúdií, venujúce sa otázke zrovnoprávneného významu nediskurzívneho spektra mysle v našich životoch, vyzdvihujú túto jej osobitú a prognostickú pozíciu.

Na začiatku Langerovej cesty ako filozofky mysle ju charakterizovala skôr orientácia na sémantické perspektívy uvažovania v zmysle Wittgensteina - vplyvného v prvej polovici 20. storočia - ktorým sa, ako bolo už viackrát uvádzané,²⁸ okrem Whiteheada inšpirovala aj v roku 1950. V otázke úvah o umení jej ale nemožno nepriznať zároveň v porovnaní s ním aj posun. Pravdou ostáva, že jeho potrebu definovania termínov využila Langerová predovšetkým na výstavbu logiky symbolov, znakov a významov aj v jednotlivých druhoch umenia. Vyústením tohto prístupu bola aj jej pozícia filozofky-esteticky mysle. Zatiaľ čo Wittgenstein neuznával estetiku ako vedu kvôli estetickým termínom, na ktoré nahliadal iba na akési citové gestá, podľa čoho teda estetika nemala podľa neho termíny podobné matematickej logike, umožňujúce analyzovať ju, Langerová jej naopak osobitne v nasledujúcich neskorších filozofických úvahách o umení a mysli umožnila exaktnosť. Prostredníctvom nej daný status u tejto filozofky aj dosiahla. Okrem prác, predchádzajúcich publikovaniu štúdie o prehlbujúcej sa mysli (Langer, 1950), poukazujú filozofickou logikou na formy zrovnoprávnených diskurzívnych a nediskurzívnych symbolov v jednotlivých druhoch umenia o čosi neskôr aj ďalšie jej diela. Boli nimi už spomínaná kniha *Feeling and Form* (1953) a o štyri roky neskôr napríklad aj *Problems of Art: Ten Philosophical Lectures* (1957),²⁹ ktorými na predošlé dielo nadviazala.

Vývoj dejín filozofického myslenia dospel ruka v ruke (alebo možno popri) s vývojom umenia a jeho podôb v pluralitnú interdisciplinaritu, aktuálnu tak aj pre jeho dnešné teoretické hodnotenie a premýšľanie o ňom. Ihringová (2016) posudzuje význam pomerne krátkodobej neuroestetiky pre súčasné

²⁸ Bližšie pozri aj: Košičanová (2015c, s. 135–136).

²⁹ Bližšie pozri: Košičanová (2018, s. 55–62).

umenie. Tá ostáva v závere jej príspevku aj napriek jej potrebe „definovania všeobecnej funkcie umenia“³⁰ samotným Zekim vedou prínosnou, pokúšajúcou sa exaktným jazykom objasniť kategórie vedomia i podvedomia. Sú to teda presne tie zmieňované kategórie zaprášeného podkrovia našej mysle, umožňujúceho vytvorenie priestoru pre kreativitu, súvisiacu s kľúčom k celej našej existencii a adaptácii. Priam podmanivým v tomto článku, aj navzdory možným nedostatkom, ktoré v neuroestetike Ihringová vidí, je jej uznanie dvoch rovín. Prvou je, že táto mladá veda vzájomne prepája kognitivismus a emocionálne hľadisko v umení a druhou jej oživovanie „záujmu o dielo E. H. Gombricha či N. Goodmana, ktorých myslenie nebolo (aspoň na Slovensku) v dostatočnej miere pertraktované“ (Ihringová 2016, s. 138). Sám Goodman však priznáva, že sa Langerovou inšpiroval. Jej snaha vytvoriť exaktnú vedu o umení prostredníctvom filozofickej logiky a aplikovať svoje úvahy na vývoj ľudskej mysle a jej potreby diskurzívnej aj nediskurzívnej symbolizácie ako procesu, odrážajúceho jej posun v porovnaní so zvieratom, ju teda posúva do ďalekosiahlejšej pozície. Cestu k hlbšiemu pochopeniu úvah Goodmana by nám teda dokázala potom ukázať práve jej spisba. Z začiatku by sme teda mali u tejto filozofky. Dospeli by sme tak možno aj k podkladu pre vysvetlenie konceptuálnych parametrov súčasnej interdisciplinariny a plurality v umení, ktoré sú chápané v slede dejín ako nadväznosť na minulosť a predpoklad budúcnosti jeho vývoja. Podobne ako porovnanie pokroku druhej generácie neuroestetikov, prekonávajúcich obmedzenia Zekiho reduktívneho naturalizmu využitím interdisciplinárneho nereduktívneho naturalizmu úvah Deweyho, aj Langerová by nám mohla dnes predostrieť nielen poznanie pôvodu kontextov jej diel, ale aj víziu ich možných presahov a dosahov na vývoj neuroestetiky a jej pokračovanie. Opätovne to pripomínajú aj už spomínané štyri roky po vydaní jej štúdie z roku 1950, započínajúcej u nej cestu filozofky mysle. Vtedy je zhodnotená ako tá, čo svojou prácou *Feeling and Form* (1953)³¹ dokonca prekonala Deweyho dielo (1934). Spôsob filozofického uvažovania, akým ho však prekonala, čím prispela k preklenutiu obmedzení prvej a azda aj druhej generácie zakladateľov neuroestetiky a čím by teda bola prínosná pre súčasnú (neuro)estetiku, by následne vyvstal v pokračovaní čítania všetkých jej diel aj v našej akademickej obci. Vzájomne sa podmieňujúca komplexnosť vytvárala nielen prácou *Philosophy in A New Key* (1942), ktorá je v súčasnosti označovaná v čase svojho publikovania za ignorovanú dokonca zväčša aj samotnými predstaviteľmi analytického smeru uvažovania (ku ktorým sa v USA radila), ale už aj skorším dielom *The Practice of Philosophy* (1930), ktorému sa dnes prisudzuje status premostenia amerického pragmatizmu a európskeho logického pozitivizmu prvej polovice 20. storočia.³² Do tohto rozsahu spadá súčasne jej štúdia z roku 1950, v ktorej, ako sama vraví, vidí počiatok filozofie mysle v nahliadaní

³⁰ A to „z hľadiska konštantných, trvalých, zásadných rysov objektov, povrchov, tvárí, situácií“ (Ihringová 2016, s. 138) pričom sa autorka odvoláva prácu Zekiho (1998, s. 71–103).

³¹ Goodman vo svojej knihe *Jazyky umění. Nástin teórie symbolů* (2007, s. 8) hneď v úvode priznáva, že „si [je] moc dobre vedom významu príspevku k teorii symbolu od filozofů jako jsou Pierce, Cassirer, Morris a Langerová“, ktoré predchádzali vytvoreniu jeho štúdie ako „nástinu obecné teorie symbolů“ (Goodman 2007, s. 7).

³² Sander Verhaegh prezentoval svoje úvahy na online stretnutí Langer's Circle, týkajúce sa

súčasne na rozum na jednej i emócie na stranej druhej, či kniha nadväzujúca na jej najznámejšie dielo a to *Feeling and Form* (1953). Richter (2007, s. 107) opisuje túto typickú črtu jej celoživotnej práce ako začínanie s „filozofiou logiky a symbolickou logikou a pokračovanie s teóriou umenia a analýzou konceptu ‘cítenia’ [až] nakoniec dospela k naturalistickej teórii mysle, zaoberajúcej sa ‘symbolom’, ‘cítením’, ‘činom’ a ‘evolúciou’ ako kľúčovými štruktúrnymi konceptmi.“

V čase, keď Langerová napísala svoju trilógiu *Mysel*, ako sa dnes dozvedáme, boli filozofia a psychológia úplne odlišné odbory. Chaplin (2021, s. 230) opisuje Langerovej prístup v tejto súvislosti v zmysle jej odmietania behaviorizmu ako „v tých časoch jedinej rešpektovanej metódy psychológie [...] založenej na ‘stimule’ a ‘odpovedi (naň)’“ a súčasného uprednostňovania vlastnej, anti-dekartovskej „bio-symbolickej filozofie mysle“ (2021, s. 231). Napriek vtedajšiemu rozkolu spomínaných odborov však takýmto postojom a teda osobitou koncepciou mysle otvorila presne táto filozofka nové spoločné pole pôsobnosti pre ďalší vývoj týchto dvoch disciplín. V tejto rovine celistvosti v protikladnosti je potrebné chápať aj jej filozofickú koncepciu umeleckej tvorby a estetického zážitku ľudskej mysle. Tá figuruje v jej teórii ako jednotiaci, umenie-tvorný prvok s tvorbu-podmieňujúcou dištanciou, pretože ako jadro sa v nej vymedzuje na základe okolia, v ktorom existuje. A práve to ju zároveň v porovnaní s filozofmi pragmatizmu a ich úplným ponorom v estetickom prežívaní na jednej strane, ako aj výlučne analytickými smermi uvažovania, venujúcimi pozornosť iba jazyku ako prostriedku poznania na strane druhej, posúva do vtedajšej pozície filozofickej vizionárky mysle. Otázkou nezodpovedaných úvah dneška, a preto aj ďalšieho štúdia, ostáva aktuálny stav interdisciplinárneho a nereduktívneho prístupu neurovedeckých a filozofických úvah o umení vo svetle ich budúceho vývoja.

Bibliografia

- BRITANNICA BIOGRAPHY JOHN DEWEY, 2021. *JOHN DEWEY AMERICAN PHILOSOPHER AND EDUCATOR*. [online]. [cit. 11. 01. 2021]. Dostupné na: <https://www.britannica.com/biography/John-Dewey>
- BROWNING, Margaret M., 2006. Neuroscience and imagination: relevance of Susanne Langer's work to psychoanalytic theory. In: *The Psychoanalytic Quarterly*. 2006, 75(4), s. 1131–1159.
- BURDEA, Grigore a Philippe COIFFET, 2003. *Virtual Reality Technology*. Second Edition with CD-ROM 2nd Edition.
- CRIVELLATO, Enrico & Domenico RIBATTI, 2007. Soul, mind, brain: Greek philosophy and the birth of neuroscience. In: *Brain Research Bulletin* [online]. 2007, 71 (4), s. 327–336 [cit. 12. 12. 2020]. Dostupné na: <https://doi.org/10.1016/j.brainresbull.2006.09.020>
- ECKARDT, Marianne Horney, M. D., 1991. The Ambivalent Relationship of Psychoanalysis and Creativity: Contribution of Suzanne Langer to the Formative Process of our Psyche. In: *The Journal of the American Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry* [online]. 1991, 19 (4), s. 620–629 [cit. 10. 03. 2014]. Dostupné na: <https://doi.org/10.1521/jaap.1.1991.19.4.620>

Langerovej pozície medzi filozofmi jej doby vo svetle jej pluralistickej filozofie, prekonávajúcej istým spôsobom analytickú filozofiu Viedenského krúžku, ktorého predstavitelia v časoch 2. svetovej vojny emigrovali do USA, kde vtedy vládol pragmatizmus a kde pod vplyvom oboch týchto prúdov v tom čase tvorila (Verhaegh, 2021).

- GOODMAN, Nelson, 2007. *Jazyky umění. Nástin teorie symbolů*. Vyd. 1. Praha: Academia. ISBN 9788020015198.
- CHAPLIN, Adrienne Dengerink, 2021. *The Philosophy of Susanne Langer: Embodied Meaning in Logic, Art and Feeling*. London, UK: Bloomsbury Academic (Bloomsbury Publishing Plc). ISBN: HB:978-1-3500-3055-8.
- IHRINGOVÁ, Katarína, 2016. Od neuroestetiky k dejinám umenia. In: *Profil súčasného výtvarného umenia* [online]. 2016 (2), s. 132–139. [cit. 10. 09. 2020]. Dostupné na: <http://www.profilart.sk/wp-content/uploads/2016/12/4-Studia-Ihring-Neuroestet-2016.pdf>.
- INNIS, Robert E., 2012. Signs of Feeling: Susanne Langer's Aesthetic Model of Minding. In: *The American Journal of Semiotics* [online]. 2012, roč. 28. č. 1/2, s. 43–61. [cit. 08.7. 2020]. Dostupné na: <https://doi.org/10.5840/ajs2012281-24>
- HEIM, Michael R., 2000. *Virtual Realism*. Oxford University Press.
- KESNER, Ladislav, 2008a. Dějiny umění a teorie mysli. In: *Umění*, č. 56, s. 16–28.
- KESNER, Ladislav, 2008b. Obrazy a modely ve vědě a medicíně. In: FILIPOVÁ, M. – RAMPLEY, M. (eds.): *Možnosti vizuálních studií. Obrazy – texty – interpretace*. Brno: Společnost pro odbornou literaturu, s. 155–183.
- KESNER, Ladislav, 2011a. Umění, mysl, neuroescentismus a humanitní vědy. In: *Kontext*, č. 3, s. 42–55.
- KESNER, Ladislav – SCHMITZ, Coleen, (eds.), 2011b. *Obrazy mysli/Mysl v obrazech*. Brno: Moravská galerie a Barrister & Principal.
- KIM, Jisoo, 2019. A Critical History of Visual Neuroaesthetics – from S. Zeki to H. Leder. In: Nataša JANKOVIĆ, Boško DROBNJAK and Marko NIKOLIĆ, eds. *21st Proceedings of the International Congress of Aesthetics, Possible Worlds of Contemporary Aesthetics: Aesthetics Between History, Geography and Media* [online]. Serbia: University of Belgrade - Faculty of Architecture, Belgrade, s. 1348–1355. [cit. 09. 08. 2020]. ISBN 978-86-7924-224-2. Dostupné na: https://www.academia.edu/40401145/21st_International_Congress_of_Aesthetics_Possible_Worlds_of_Contemporary_Aesthetics_Aesthetics_Between_History_Geography_and_Media_Book_of_Abstacts
- KOŠIČANOVÁ, Agáta, 2015a. Aktuálnosť Susanne Langerovej aj v postmodernom filozoficko-estetickom myslení? In: Martin OLOŠTIAK, ed. *10. Študentská vedecká a umelecká konferencia (zborník príspevkov)*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, s. 21–25. ISBN 978-80-555-1310-2
- KOŠIČANOVÁ, Agáta, 2015b. Langerovej estetika: reflexie v dejinách európskej estetiky. In: *ESPEs* [online]. 2015, roč. 4, č. I, s. 12–15 [cit. 01. 05. 2020]. Dostupné na: <https://espes.ff.unipo.sk/index.php/ESPEs/article/view/22/31>
- KOŠIČANOVÁ, Agáta, 2015c. Susanne Langerová a periféria. In: Jana MIGAŠOVÁ a Lukáš MAKKÝ, eds. *Metamorfózy, transformácie a vektory posunu centra a periférie v priestoroch umenia a kultúry (vedecký zborník)*. [online]. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, s. 132–142. [cit. 01. 05. 2020]. ISBN 978-80-555-1467-3. Dostupné na: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Migasova2>
- KOŠIČANOVÁ, Agáta, 2018. Susanne Langerová v kontexte európskej a americkej estetiky 20. a 21. storočia. In: Slávka Kopčáková, Adrián Kvokačka, eds. *Studia Aesthetica XVII. Súradnice estetiky, umenia a kultúry III. (Európske estetické myslenie a umelecké tvorba: pramene, metamorfózy a ich relevancia)* [online]. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, s. 55–62. [cit. 01. 05. 2020]. ISBN 978-80-555-1995-1. Dostupné na: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Kopcakova2>
- KOŠIČANOVÁ, Agáta, 2019. Susanne K. Langer's and Possible Overlapping Central-European (Slovak and Czech) Aesthetic Conception of Art. In: Nataša JANKOVIĆ, Boško DROBNJAK and Marko NIKOLIĆ, eds. *21st Proceedings of the International Congress of Aesthetics, Possible Worlds of Contemporary Aesthetics: Aesthetics Between History, Geography and Media*. [online]. Serbia: University of Belgrade - Faculty of Architecture, Belgrade, s. 600–614. [cit. 09. 08. 2020]. ISBN 978-86-7924-224-2. Dostupné na: https://www.academia.edu/40401145/21st_International_Congress_of_Aesthetics_Possible_Worlds_of_Contemporary_Aesthetics_Aesthetics_Between_History_Geography_and_Media_Book_of_Abstacts
- LANGER, Susanne K., 1930. *The Practice of Philosophy*. New York: Henry Holt and Company, Inc.

- LANGER, Susanne K. & GADOL, Eugene T., 1950. *The Deepening Mind; A Half-Century of American Philosophy*. John Hopkins University Press. American Quarterly. Summer 1950, roč. 2, č. 2, s. 118–132.
- LANGER, Susanne K., 1942. *Philosophy in A New Key: A Study in the Symbolism of Reason, Rite and Art*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- LANGER, Susanne K., 1953. *Feeling and Form (A Theory of Art Developed from Philosophy in A New Key)*. New York: Charles Scribner's Sons.
- LANGER, Susanne K., 1957. *Problems of Art (Ten Philosophical Lectures)*. New York: Charles Scribner's.
- LANGER, Susanne K., 1967. *Mind: an Essay on Human Feeling (Volume I)*. Baltimore, Maryland: The John Hopkins University Press
- LANGER, Susanne K., 1982. *Mind: an Essay on Human Feeling (Volume III)*. Baltimore, Maryland: The John Hopkins University Press.
- LEVINE, Daniel S., 2017. Modeling the instinctive-emotional-thoughtful mind. In: *Cognitive Systems Research* [online]. 2017, roč. 45, s. 82–94, [cit. 01. 05. 2019]. Dostupné na: <http://dx.doi.org/10.1016/j.cogsys.2017.05.002> 1389-0417/
- MITCHELL, William John Thomas, 1987. *Iconology: Image, Text, Ideology*. Chicago: University of Chicago Press, 1987, s. 9–10.
- RICHTER, Cornelia, 2007. The body of Susanne K. Langer's Mind. In: John Michael Krois, Mats Rosengren, Angela Steidele a Dirk Westerkamp, eds. *Embodiment in Cognition and Culture*. [online]. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 107–124 [cit. 05-07-2018]. ISBN 978 90 272 5207 4. Dostupné na: https://www.academia.edu/13132663/The_body_of_Susanne_K_Langers_Mind
- RUSSELL, Bertrand, 2009. *Human knowledge: its scope and limits*. London; New York: Routledge. ISBN 978-0-415-47444-3.
- RYANOVÁ, Marie-Laure, no date. *Virtuálna realita ako sen a ako technológia* [online]. [cit. 5. 06. 2022]. Dostupné na: https://is.muni.cz/el/phil/podzim2013/IM100/Marie-Laure_Ryanova_Virtualni_realita_jako_sen.pdf
- TIAN, Li a Geng XUPU, 2018. Perception: Being Art in Virtual Reality. In: *Journal of Computer Science Applications and Information Technology (Review Article)*. [online]. 2018, 3 (4), s. 1–3. [cit. 10. 08. 2019]. Dostupné na: <http://dx.doi.org/10.15226/2474-9257/4/1/00139>
- TAYLOR&FRANCIS ONLINE, 2021. *OUR SYMBOLIC MINDS: WHAT ARE THEY REALLY? (MARGARET M. BROWNING). ADDITIONAL INFORMATION; AUTHOR INFORMATION. TAYLOR & FRANCIS ONLINE* [online]. [cit. 10. 08. 2019]. Dostupné na: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00332828.2019.1556037>
- VERHAEGH, Sander, 2021. Workshop 1 – 19th March 2021 – „Susanne Langer and American Development of Analytic Philosophy“ (Sander Herhaegh) [online]. 2021. Dostupné na: <https://langercircle.sites.uu.nl/circle-meeting-history/>.
- ZEKI, Semir, 1998. Art and the Brain. In: *Daedalus* [online], 1998, roč. 127, s. 71–103. Dostupné na: <http://www.vislab.ucl.ac.uk/pdf/Daedalus.pdf>.

Agáta Košičanová
Gymnázium Pavla Horova
Michalovce, Slovensko
akosicanova@gmail.com

DOI: 10.5281/zenodo.6647400